

प्रोफेसर शर्माको डायरी कविताको संरचनात्मक विश्लेषण
The Phonetic, Grammatical, and Semantic Structure of Professor Sharma's Diary Poem

डा. तुलसीप्रसाद Tulasi Prasad गौतम Gautam
 सह-प्राध्यापक नेपाली विभाग
 त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
 gautamtulasi1@gmail.com

लेखसार

यस शोधलेखमा कवि विप्लव ढकालद्वारा रचित प्रोफेसर शर्माको डायरी नामक कविताको संरचनात्मक विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । संरचनावाद बिसौं शताब्दीको मध्यतिर सन् १९५० र १९६० का दशकमा युरोप र विशेष गरी फ्रान्सको बौद्धिक क्रियाकलापमा देखा परेको आन्दोलन हो । यसलाई भाषा, संस्कृति, समाज, साहित्य आदि विषय क्षेत्रमा विकसित प्रणालीका रूपमा बुझिन्छ । यस पद्धतिमा साहित्यको अध्ययन गर्नु पर्दा कृतिबाहिरका समाज, संस्कृति, राजनीति, इतिहास आदिको नभएर कृति निर्माणकै संरचक घटकहरूको अध्ययन गरी तिनका बिचको पारस्परिक सम्बन्ध समेत केलाइन्छ । यसले कुनै कृतिको अध्ययन गर्नु पर्दा त्यसको रूप-संरचना, भाषाजन्य बुनोट, परिवेश (देश, काल र परिस्थिति), उद्देश्य आदिको समेत विश्लेषण गरी कृतिको वस्तुनिष्ठ समालोचना गर्ने परिपाटीको विकास गरेको छ । त्यसैले यसमा उपर्युक्त विवेच्य कविताको संरचनात्मक विश्लेषणद्वारा अर्थ निरूपित गरिएको छ । यस अध्ययनबाट ज्ञानको दायरालाई एउटा सीमित डायरीमा कैद गर्न खोज्नु जडसूत्रवाद हुने हुनाले विद्यमान अध्यापन पद्धतिलाई नवीकरण गरी ज्ञानको नयाँ क्षितिज उघार्नुपर्छ भन्ने भाव/विचार निष्कर्षका रूपमा प्राप्त भएको छ । यसले विप्लव ढकाललाई समसामयिक विषयको सूक्ष्म अध्ययन गरी कवितामा प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त गर्न सक्ने युगद्रष्टा कविका रूपमा स्थापित गरेको छ ।

Abstract

This research paper presents a structural analysis of the poet BiplavDhakal's poem Professor Sharma's Diary. Structuralism is a movement that arose in the intellectual activity of Europe and France during the 1950s and 1960s of the 20th century. It is a system devised in the fields of language, culture, society, and literature, among others. In this method, when studying literature, neither society, culture, politics, history, etc. outside the work are studied, but rather the structural components of the work's creation and their mutual relationship are. While studying a work, it has developed the practice of objectively criticizing it by analyzing its form-structure, linguistic structure, environment (country, time, and circumstance), etc. Therefore, the meaning of the above-mentioned critical poem has been conveyed through structural analysis. Since attempting to encompass the breadth of knowledge in a limited diary is fundamentalism, it has been determined that the current teaching method should be revised and a new knowledge horizon should be established. It has established BiplavDhakal as a visionary poet capable of expressing contemporary issues in poetry effectively.

शब्दकुञ्जी : संरचना, संरचनावाद, जडसूत्रवाद, स्विनिष्ठता, बौद्धिक जडता ।

Keywords: Structure, structuralism, fundamentalism, individualism, intellectual inertia.

विषय परिचय

कवि विप्लव ढकाल आधुनिक नेपाली कविताको समसामयिक धाराका एक सशक्त र प्रयोगशील कवि हुन् । उनका अहिलेसम्म चिताको ज्वाला लघुकाव्य (२०४२), हिउँको यात्रा मुक्तक सङ्ग्रह (२०४५), भोजपुरको साहित्यिक रूपरेखा समीक्षात्मक अध्ययन (२०४९), निर्जन बन्दरगाह कविता सङ्ग्रह (२०५१), अन्तिम नायिका एकाङ्की सङ्ग्रह (२०५४), कालो मध्यान्तर कविता सङ्ग्रह (२०६०), प्रोफेसर शर्माको डायरी लामो कविता (२०६५), च्याउको जङ्गल कविता सङ्ग्रह (२०७१) र भोजपुरको वाङ्मय (२०७८) आदि कृतिहरू प्रकाशित छन् ।

प्रस्तुत अध्ययनको विषय प्रोफेसर शर्माको डायरी कविताको संरचनात्मक विश्लेषणमा केन्द्रित छ । संरचना भन्नाले कुनै कविता वा कृतिमा संलग्न साना घटकहरूको कुल योग हो । कविताको जुन सिङ्गो संरचना हुन्छ, त्यसको निर्माण भने त्यसकै घटकहरूको योग भई आन्तरिक नियमद्वारा हुन्छ । कविताको संरचनामा मुख्यतः भाव/विचार, शीर्षक, उद्देश्य, कथनपद्धति र भाषाशैलीगत विन्यासअन्तर्गतका लय, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदि तत्त्व समाविष्ट हुन्छन् । आख्यान भएका कवितामा भने कथानक, चरित्र, परिवेश आदि पनि देखा पर्छन् । कुनै साहित्यिक कृतिलाई बुझ्न त्यसको संरचनामा समाविष्ट संरचक घटकहरूको छुट्टाछुट्टै अध्ययन तथा तिनका बिचको अन्तःसम्बन्ध पनि हेर्नु पर्दछ । यसअघि उपर्युक्त कविताका विषयमा अन्य विभिन्न ढङ्गले अध्ययन भए पनि संरचनाको सिद्धान्तअनुसार भएको पाइँदैन । त्यसैले यसमा उक्त कविताको संरचनामा भाग लिने शीर्षक, भाव/विचार, कथनपद्धति, उद्देश्य र भाषाशैलीअन्तर्गतका लय, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदिको अध्ययन तथा विश्लेषणद्वारा निष्कर्ष निकालिएको छ ।

अध्ययन विधि

यस शोधलेखमा संरचनावादी सिद्धान्तका आधारमा पाठ विश्लेषण विधिद्वारा विश्लेष्य कविताको अध्ययन गरी अर्थ निरूपण गरिएको छ । यसका लागि संरचनावादी सिद्धान्तमा प्राप्त युक्तिहरूका साथै प्रचलित साहित्यिक विधि समेत अपनाइएको छ । यसमा विवेच्य कविताको निर्माणमा प्रयुक्त संरचक घटकहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरी त्यसका पङ्क्ति, अनुच्छेद र समग्र कविताको भावार्थ केलाइएको छ । यस क्रममा प्रोफेसर शर्माको डायरी कवितालाई प्राथमिक सामग्री र संरचनावादी चिन्तन प्रणालीका साथै विप्लव ढकालका कविताका बारेमा गरिएका अध्ययनलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । यस अध्ययनमा उनका कवितामा प्रकट भएका सुधारवादी चेतनाका मान्यतालाई आगमनात्मक तर्क पद्धतिको प्रयोग गरी कविताको विश्लेषणद्वारा निष्कर्षमा पुग्ने विधि अपनाइएको छ ।

संरचनाको सैद्धान्तिक परिचय

संरचना भनेको कुनै वस्तु वा साहित्यिक कृतिका सम्पूर्ण एकाइहरूको योगबाट निर्मित आकृति वा स्वरूप हो । कुनै कृतिको निर्माण त्यसका विभिन्न संरचक घटकहरूको योगबाट भएको हुन्छ । साना घटकहरू मिलेर बनेको एउटा कृति त्यसको पूर्ण संरचना हो । बाह्य रूपमा देखा पर्ने कविताको जुन संरचना हुन्छ, त्यसको निर्माण भने विभिन्न घटकहरूको संयोजनद्वारा आन्तरिक नियमबाट हुन्छ । साहित्यिक संरचनामा बनोट र बुनोट गरी दुई पक्ष हुन्छन् (शर्मा, २०४८, पृ. ९) । बनोट भनेको कविता वा कृतिको पूर्ण संरचना हो भने बुनोट चाहिँ संरचनामा भाग लिने लघु घटकहरूको योग हो । कविता निर्माणमा भाग लिने लघु घटकहरूको योगबाट जुन कविताको निर्माण हुन्छ, त्यो त्यस कविताको सिङ्गो संरचना हो । संरचनामा भाग लिने यस्ता लघु घटकहरू स्थूल र मूर्त हुन्छन् (शर्मा, २०४८, पृ. ९) भने सिङ्गो संरचना चाहिँ सूक्ष्म र अमूर्त हुन्छ (शर्मा, २०५५, पृ. ९८) । उदाहरणका लागि कवितामा भाव/विचार, शीर्षक, कथनपद्धति, उद्देश्य, लय, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदि एकाइहरू मूर्त हुन्छन् भने यी एकाइहरूको योगबाट निर्मित सिङ्गो संरचना चाहिँ सूक्ष्म र अमूर्त हुन्छ ।

आयामका दृष्टिले कविताका विविध रूप र ढाँचा प्राप्त छन् । तीमध्ये नेपाली कवितामा लघुतम, लघु, मध्यम र बृहत् गरी मुख्यतः चार आयाम प्राप्त छन् । यी चार आयामका बनोटमा आयामगत भिन्नता भए पनि बुनोट तहका संरचक घटकहरू भने एउटै हुन्छन् । कविताको विन्यासमा मुख्यतः भाव/विचार, शीर्षक, उद्देश्य, कथनपद्धति र भाषाशैलीगत विन्यासअन्तर्गतका लय, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदि तत्त्व समाविष्ट हुन्छन् । आख्यान भएका कविता वा काव्यमा भने कथानक, चरित्र, परिवेश आदि पनि देखा पर्छ । कथानक भिन्नो भएका र विशेष गरी कविताको लघु रूपका फुटकर कवितामा भने भावको अभिव्यक्ति मुख्य रहन्छ । कविताको संरचनाले एकाइहरूको कुल योगका साथै यसबाहेक अभि बढी कुरालाई देखाउँछ । त्यो कुरा कविताको शक्ति, सौन्दर्य र व्यक्तित्व पनि हो ।

संरचनावादीहरू कुनै पदार्थ, सत्ता वा अस्तित्वको विश्लेषणतर्फ चाख नराखी त्यसका अवयवात्मक घटकहरूलाई केलाई ती घटक तथा तिनको समग्रता (पदार्थ, सत्ता, अस्तित्व) का बिचको सहसम्बन्धको अध्ययन गर्न चाहन्छन् । संरचना भनेको यही आङ्गिक व्यवस्था वा पद्धति हो (त्रिपाठी, २०४९, पृ. ६४८) । प्रत्येक साहित्यिक कृतिको आफ्नो संरचना हुन्छ । संरचना भनेको कुनै वस्तु (कृति) मा पाइने साना घटकहरूको कुल योग र त्यसभन्दा बढी अरू केही पनि हो । संरचनामा संरचक घटकहरूको बनोट र बुनोट क्रमश्रेणी वा तह पाइन्छ । बनोट वा संरचना कृतिमा पाइने साना घटकहरूको कुल योग हो भने बुनोट चाहिँ लघु घटकहरूको आफ्नो कार्य र एउटा घटकको अर्को घटकसँग सम्बन्ध पनि हो (शर्मा, २०४८, पृ. ८-९) । संरचना वस्तुको बनोट हो । यो नै वस्तुको बृहत् घटक वा अवयव हो, यसभन्दा ठुलो वा माथिल्लो अरू कुनै घटक हुन्न । अर्थात् वस्तुको निर्माणतत्त्व वा रचना-घटकहरूको परस्पर सम्बन्धको समग्रतालाई

संरचना भन्दछन् (शर्मा, २०५५, पृ. ९८) । विभिन्न अवयव वा घटकहरूको पारस्परिक सम्बन्धद्वारा निर्मित वस्तु वा कृतिको पूर्ण, जीवन्त र स्वनिष्ठ अस्तित्व (सत्ता) लाई संरचना भनिन्छ (लुइटेल्, २०६२, पृ. ४८) ।

संरचनावादीहरू कुनै एउटा कृतिको विश्लेषण नगरी थुप्रै कृतिहरूका साथसाथै अध्ययन गर्छन् र सामूहिक संरचनाहरूको विश्लेषण गर्छन् तर यिनीहरूले विषयगत विश्लेषणलाई त्याग्दै विज्ञानको भ्रँ ठोस वस्तुगत अध्ययनको परिपाटी बसाले पनि कृतिको लेखन तथा पठन दुवैको ऐतिहासिक, राजनीतिक परिप्रेक्ष्यको उपेक्षा गरेका छन् । यद्यपि कुनै पनि कृति ऐतिहासिक, राजनीतिक, आर्थिक परिप्रेक्ष्यभित्र लेखिएको हुन्छ र त्यसलाई विभिन्न पाठकले फरक इतिहास र राजनीतिक सन्दर्भमा बेग्लाइले ढङ्गले पढ्छन्, बुझ्छन् (उप्रेती, २०६९, पृ. १७-१९) । संरचना शब्दको तात्पर्य सामान्यतः सङ्घटना, बनावट, निर्मित अथवा सिर्जनासँग हुन्छ । साहित्यका सन्दर्भमा यसको अर्थ साहित्यिक कृति वा सावयव ठोस कला-वस्तुको सङ्गठनसँग हुन्छ जो रचनाको विभिन्न अवयव र उपादानका पारस्परिक सम्बन्धमा निर्भर गर्दछ (चातक, सन् १९९४, पृ. ११-१२) ।

संरचनाको स्वरूप

संरचना भनेको कुनै वस्तु वा साहित्यिक कृतिमा समाविष्ट सम्पूर्ण एकाइहरूका बिचको अन्तःसम्बन्ध हो । साहित्यिक कृतिलाई बुझ्न त्यसको संरचनामा समाविष्ट संरचक घटकहरूको छुट्टाछुट्टै अध्ययन तथा तिनका बिचको अन्तःसम्बन्ध हेर्नु पर्छ । संरचना शब्दको अभिप्राय कुनै ठोस आकृति वा अभिरचनाका लागि लिइन्छ तर पश्चिमी दार्शनिक ज्ञानमीमांसामा यो शब्द एक जीटल एवं बहुआयामिक सैद्धान्तिक मतका रूपमा लिइएको पाइन्छ । साहित्यका अन्य विधा भँ कविताको संरचना पनि पूर्ण, परिवर्तनशील र स्वनिष्ठ हुन्छ । पूर्णता, परिवर्तनशीलता र स्वनिष्ठता वस्तुको संरचनामा पाइने गुण हुन् । कविताको संरचनामा जुन पूर्णताको कुरा गरिन्छ, त्यो समग्र बनोट हो भने बनोटभित्रका एकाइहरूको कुल योग कविताको सिङ्गो संरचना हो । जिन पियाजेट (पियाजेट, सन् १९७१, पृ. ५-१६) का अनुसार संरचनाका पूर्णता, परिवर्तनशीलता र स्वनिष्ठता गरी तीन अन्योन्याश्रित विशेषता छन् । पूर्णताको अर्थ आन्तरिक सङ्गीत हुन्छ । वस्तुका एकाइहरूको व्यवस्थापन आफैँमा पूर्ण हुन्छ, अन्य स्वतन्त्र तत्त्वको मिश्रण भएर होइन । यसका सङ्घटक एकाइहरू मूलभूत नियमअनुरूप हुन्छन् जसले यसको प्रकृति र तिनीहरूका बिचको सम्बन्ध निश्चित गर्छ । यी नियमहरूले संरचनामा आबद्ध सङ्घटक तत्त्वहरूका बिच प्रत्येकका लागि बाह्य रूपमा रहँदाभन्दा बढी मूल्य प्रदान गर्दछ । यसरी हेर्दा संरचना समग्रताबाट बिलकुल भिन्न छ । संरचनाभित्र सङ्घटक एकाइहरूको जुन रूपमा तिनको अस्तित्व हुन्छ, संरचनाभन्दा बाहिर त्यो रूपमा स्वतन्त्र अस्तित्व हुँदैन । पूर्णताको अर्थ कुनै पनि प्रणालीमा आबद्ध एकाइहरूले स्वतन्त्र रूपमा नभएर समग्रतामा काम गर्छन् भन्ने हुन्छ । साहित्यिक कृतिमा त्यसका अङ्गहरूका बिचको परस्पर सम्बद्धता र आ-आफ्नो भूमिकाअनुसारको कार्यले कृतिलाई पूर्णता दिन्छन् र कृतिको पूर्णताभित्र नै तिनको अस्तित्व प्रमाणित हुन्छ । पूर्णता वा संरचनाभन्दा बाहिर ती हरेक एकाइको स्वतन्त्र अस्तित्व हुँदैन । अर्थात् कृतिको संरचनामा आबद्ध भएपछि मात्र तिनले आफ्नो पहिचान बनाउँछन् । परिवर्तनशीलताको अर्थ जीवन्त र गतिशील हुनु हो । कुनै पनि प्रणाली स्थिर छैन तर आधारभूत संरचनामा कुनै परिवर्तन गर्न सकिँदैन । उदाहरणका लागि सामाजिक जीवनमा प्रचलित विवाह पद्धतिमा परिवर्तन हुन सक्छ तर वैवाहिक संस्थाको जुन संरचना निर्मित छ, त्यो परिवर्तन हुँदैन । पात्र, स्थान, समय र ढाँचामा परिवर्तन भए पनि त्यसको आधारभूत संरचना कायम रहन्छ । स्वनिष्ठताको अर्थ आफ्नै नियम वा अनुशासन हुनु हो । यो स्वचालित हुन्छ र संरचनाभित्रको प्रणालीबाट सञ्चालित हुन्छ । संरचनाभन्दा बाहिर कुनै पनि कार्य हुँदैन । बाह्य तत्त्वले यसलाई प्रभावित गर्न सक्दैन । यो अरूको अधीनस्थ नभएर स्वायत्त हुन्छ । साहित्यिक कृतिको संरचना स्वयं सञ्चालित हुन्छ । यसको आफ्नै विधागत नियम हुन्छ र त्यही नियमबाट सञ्चालित हुन्छ । साहित्यिक कृतिले आफ्नो संरचना बनाउनका लागि भाषाका आधारभूत एकाइ, जस्तै- वर्ण, शब्द, पदावली, वाक्य, अनुच्छेदहरूको उपयोग गर्दै पूर्ण रूप (सङ्कथन) को निर्माण गर्दछ । यसरी कुनै साहित्यिक विधाको निर्मित आफ्नै नियमद्वारा हुन्छ । आफ्नै नियमको अधीनस्थ भई सिङ्गो संरचना बन्नु स्वनिष्ठता हो ।

प्रोफेसर शर्माको डायरी कविताको विश्लेषण

संरचना

विप्लव ढकालद्वारा रचित प्रस्तुत कविता तीन भागमा विभाजित जम्मा नौ सय छयालिस पङ्क्तिमा संरचित एउटा आख्यानत्मक कविता हो । आयामका दृष्टिले हेर्दा नेपाली कवितामा पाइने सामान्य फुटकर कविताभन्दा यो अलि लामो छ । यसको लमाइ बढ्नुको मूल कारण आख्यानको प्रयोग हो । यसको पहिलो भागमा ३७ अनुच्छेद र २९४ पङ्क्ति रहेका छन् भने दोस्रो भागमा ३६ अनुच्छेद र ३२९ पङ्क्ति रहेका छन् । तेस्रो भागमा ३७ अनुच्छेद र ३१८ पङ्क्ति रहेका

छन् । नेपाली कविताका लघुतम, लघु, मध्यम र बृहत् गरी चार आयाम छन् । यीमध्ये यो मभौला आकारको खण्डकाव्यसमकक्षी लामो गद्यकविता हो ।

शीर्षक

साहित्यिक कृति वा कविताको नामलाई शीर्षक भनिन्छ । साहित्यिक कृति वा कवितामा व्यक्त हुने केन्द्रीय भाव वा कथ्यका रूपमा शीर्षक रहेको हुन्छ । कृति र शीर्षकका बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ । कृति र शीर्षकका बिचको सम्बन्धका आधारमा शीर्षक विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । मोहनराज शर्माका अनुसार शीर्षक सामञ्जस्यमूलक, सङ्केतात्मक, प्रतीकात्मक, व्यतिरेकी, निरपेक्ष आदि हुन्छन् (शर्मा, २०५४, पृ. ३८६) । यसमा प्रोफेसर शर्मा भन्ने पात्रको डायरी हराएको, उक्त डायरी हराएको तीन दिनपछि ऊ पनि रहस्यमय ढङ्गले अलप भएको र कविताको अन्त्यतिर विक्षिप्त पागलका रूपमा पुनः देखा परेको घटना प्रस्तुत गरिएको छ । यसको नायक नै प्रोफेसर शर्मा हो र कथा उसकै वरिपरि घुमेको छ । यसरी हेर्दा यसको शीर्षक र पात्रनामका बिच सामञ्जस्य रहेको देखिन्छ । पात्रको नामसँग सामञ्जस्य रहेको हुँदा यसको शीर्षक उपयुक्त र सार्थक छ ।

उद्देश्य

उद्देश्य भन्नाले कविता लेख्ने प्रयोजनलाई बुझाउँछ । कविताका सन्दर्भमा र समग्र साहित्यकै सन्दर्भमा उद्देश्य भनेको सिर्जनाको प्रयोजन हो । यसले कविताको मुख्य भाव/विचार वा सन्देश के हो भन्ने कुरा देखाउँछ । प्रस्तुत कविताको मुख्य उद्देश्य विश्वविद्यालयका कक्षाकोठाहरूमा पढाउने जुन पुरानो ढाँचा छ, त्यसप्रतिको असहमति र अस्वीकृतिको आवाजलाई बाहिर ल्याउनु हो । प्रोफेसर शर्मा विश्वविद्यालयको अध्यापन संस्कृतिको एउटा जड पात्र हो र तीस वर्षअगाडि तयार पारिएको उसको डायरी बौद्धिकताको जडसूत्रवाद हो । यस्तो पुरानो ढर्राबाट विश्वविद्यालयमा पढाइ हुने कुरा आजको विश्व परिवेशका लागि सुहाउने कुरा होइन । त्यसैले विश्वविद्यालयका प्राध्यापकहरूमा पाइने बौद्धिक दिवालियापनको उद्घाटन गर्नु यस कविताको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । उद्देश्य प्रस्तुतिमा कविता सफल रहेको छ ।

दृष्टिविन्दु

दृष्टिविन्दु कुनै व्यक्ति वा वस्तुप्रति आफ्नो भाव/विचार व्यक्त गर्ने एउटा कोण हो, जुन कोणमा उभिएर लेखकले आफूलाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ । यस कवितामा प्रोफेसर शर्माको जीवनमा घटेका घटनालाई नजिकबाट नियाल्ने एक जना द्रष्टा छ । उक्त द्रष्टाले प्रोफेसर शर्माको डायरी हराएदेखिका सबै घटनालाई आफैँले देखे भैं वर्णनात्मक शैलीमा बताएको छ । त्यसैले यसमा सर्वज्ञ तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु प्रयोग भएको छ, जस्तै-

आज तीस वर्षपछि

अचानक

प्रोफेसर शर्माको कालो ब्यागबाट

एउटा पुरातात्विक डायरी हरायो !

त्यो डायरीसँगै

वर्षौँ पुरानो

ज्ञानको एउटा

उज्यालो इतिहास हरायो !

उपर्युक्त कविताशमा प्रोफेसर शर्माको कालो ब्याग हराएको देख्ने र त्यो डायरीसँगै ज्ञानको कालो इतिहास हराएको महसुस गर्ने कवि कवितामा अनुपस्थित छ । आफू अनुपस्थित रहेर प्रोफेसर शर्माका बारेमा सर्वज्ञ भैं सबै कुरा बताउने समाख्याता तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु हो ।

भाव/विचार

भाव/विचारलाई कविताको मूल वस्तु मानिन्छ । कविताले छानेको विषयका बारेमा मुख्य रूपमा जे भनिएको हुन्छ, त्यो भाव/विचार हो । कविताको मुख्य भाव कुनै व्यक्ति वा वस्तुको वर्णन वा कविता जे विषयमा अथवा जसका बारेमा लेखिएको छ, त्यसको मुख्य कुरा र कुनै विचारको सार पनि हुन सक्छ । भाव कविताको बीज विचार हो र यो कवितामा सूत्रात्मक रूपमा कुनै वाक्य/वाक्यांशमा रहेको हुन्छ । हेमनाथ पौडेलका अनुसार भाव वा विचार व्यक्तिको समग्र चेतना, दृष्टिकोण, चिन्तन पद्धति, उद्देश्य र अनुभवसँग सम्बन्धित हुन्छ र यो कविको अनुभूति र दृष्टिकोणको पुञ्ज हुन्छ (पौडेल, २०७५, पृ. ६०) ।

प्रस्तुत कविताको मुख्य विषय विश्वविद्यालयको पठनपाठनमा पाइने पुरानै पद्धति र त्यस पद्धतिले निम्त्याएको बौद्धिक दरिद्रता र जडसूत्रवाद हो । यसमा कविले त्यस पद्धतिप्रति प्रश्न उठाएर त्यसका उत्तरको अपेक्षा गरेका छन् ।

त्यसैले विश्वविद्यालयको पठनपाठनमा देखिएको पुरानो ढाँचा र बौद्धिक जडताप्रति कविको असहमति यसको मुख्य भाव हो । कविताको अन्त्यमा प्रोफेसर शर्मा विक्षिप्त पागल जस्तो बनेर कक्षाकोठामा प्रवेश गरी जब 'आफ्नो पुरानो डायरी फिर्ता गर' भन्दै नयाँ प्रोफेसर शर्माहरूलाई लखेट्न थाल्छ तब ती नयाँ प्रोफेसर शर्माहरू आ-आफ्नो ब्याग र नयाँ डायरी बोकेर कक्षाकोठाबाट बाहिर भाग्नु थाल्छन् । त्यसपछि वर्षौंदेखि भ्रमित र स्तब्ध बनेर प्रोफेसर शर्माहरूलाई चुपचाप सुनिरहेका विद्यार्थीहरूको मस्तिष्कमा जीवनको नयाँ तरङ्ग जस्तै एउटा भयानक प्रश्न उद्भूत कि यदि पुरानो प्रोफेसर शर्मा आफ्नो डायरी खोस्न सफल भयो भने भोलिदेखि नयाँ प्रोफेसर शर्माहरू के गर्लान् ? विद्यार्थीको मस्तिष्कमा यस्तो प्रश्न उब्जिएपछि त्यसको उत्तर नदिइकनै कविताको अन्त्य भएको छ, जस्तै-

वर्षौंदेखि

भ्रमित र स्तब्ध बनेर

प्रोफेसर शर्माहरूलाई

चुपचाप सुनिरहेका

विद्यार्थीहरूको मस्तिष्कमा

जीवनको नयाँ तरङ्ग जस्तै

एउटा भयानक प्रश्न उद्भूत-

यदि पुरानो प्रोफेसर शर्मा

आफ्नो डायरी खोस्न

सफल भयो भने

भोलिदेखि के गर्लान्

नयाँ प्रोफेसर शर्माहरू ?

यसले कविताको भाव वा विचारलाई पूर्ण गर्नुको सट्टा अधुरै छोडिदिएको हुँदा त्यस प्रश्नको उत्तर प्रत्येक कविताका पाठकले खोज्नुपर्ने छ । यसरी आफ्नो विचार नथोपरी पाठकप्रतिक्रियाको अपेक्षा गरेको हुनाले यो एउटा विचारशून्य कविता पनि हो ।

समग्रमा यो कविता नेपालका विश्वविद्यालयमा हुने गरेको अध्यापनको पुरानो पद्धतिप्रतिको असहमति र बौद्धिक जडताप्रतिको विद्रोह र अस्वीकृतिको आवाज हो । यसमा मुख्य रूपमा नेपालका विश्वविद्यालयहरूमा अध्यापनको जुन पुरानो पद्धति छ, त्यसलाई परिवर्तन गरेर नयाँ पद्धतिको विकास गरिनुपर्ने आवश्यकतालाई सबैले मनन गर्नुपर्ने विचार अप्रत्यक्ष रूपमा अभिव्यक्त भएको छ । यही नै यसको मुख्य भाव वा सन्देश पनि हो ।

भाषाशैलीय विन्यास

सरल र सहज भाषाशैलीको प्रयोग पाइने यस कवितामा भावको अजस्र पोखाइ पाइन्छ । भावको अजस्र पोखाइ र अनुप्रास योजनाले गर्दा गद्यकविता भएर पनि यो लयात्मक र साङ्गीतिक गुणले भरिपूर्ण छ । आलङ्कारिक र विम्बात्मक भाषाको प्रयोगले कवितालाई सौन्दर्यपूर्ण बनाएको छ भने आनुप्रासिक योजनाले लयात्मक बनाएको पाइन्छ । लयविधानको उदाहरण यसप्रकार छ :

समाचार हराउने पत्रकारहरू !

देशलाई पराजित गर्ने प्रशासकहरू !

सामाजिक सेवाका मलामीहरू !

सडक सङ्घर्षका सारथिहरू !

प्रज्ञा प्रतिष्ठानका विम्बकारहरू !

नागरिक समाजका अनागरिकहरू !

संविधान लेख्ने विदूषकहरू !

अरबका ऊँट चराउने गोठालाहरू !

ती सबैको निधारमा

प्रोफेसर शर्माको पसिनाको गन्ध छ

उपर्युक्त कविताशमा पत्रकारहरू, प्रशासकहरू, मलामीहरू, सारथीहरू, विम्बकारहरू, अनागरिकहरू, विदूषकहरू र गोठालाहरू आदि शब्दका माध्यमबाट अन्त्यानुप्रासको सिर्जना गरी लयको उत्पादन गरिएको छ । यसले कवितालाई साङ्गीतिक गुण प्रदान गरेको छ । विम्ब प्रयोगका दृष्टिले यो कविता निकै उत्कृष्ट छ, जस्तै-

आज तीस वर्षपछि

जलिरहेको चिताजस्तो बनेर

प्रोफेसर शर्मा

पहिलोचोटि

आफ्नो पुरानो डायरी नबोकी

कक्षाकोठाभित्र प्रवेश गर्नु !

यस कविताशमा जलिरहेको चिता र कक्षाकोठालाई विम्बात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । चितामा जलिरहेको मृत मानिसले जसरी केही गर्न सक्दैन, त्यसरी नै डायरीबिनाको प्रोफेसर शर्माले कक्षामा पढाउन सक्दैन भन्ने कुरा यसमा अभिव्यक्त गरिएको छ । यसले दृश्यविम्बका रूपमा प्रोफेसर शर्माको ज्ञानशून्यताको हालत उजागर गरेको छ । त्यसै गरी विम्ब प्रयोगको अर्को एक अंश हेरौं :

प्रोफेसर शर्मालाई

बाघैबाघ भएको

एउटा घनघोर जङ्गलजस्तै लागे

यी प्रश्नहरू !

सर्पै सर्प भएको

एउटा खतरनाक पोखरीजस्तै लागे

यी प्रश्नहरू !

यस कविताशमा विद्यार्थीहरूले कक्षाकोठामा गरेका प्रश्नहरू प्रोफेसर शर्मालाई बाघैबाघ भएको जङ्गल र सर्पैसर्प भएको पोखरी जस्तो लागेको जुन दृश्य यसमा प्रस्तुत गरिएको छ, त्यसले प्रोफेसर शर्माको स्थिति कस्तो भएको होला हामी सोझै अनुमान गर्न सक्छौं । शब्दचित्रका माध्यमबाट प्रोफेसर शर्माको हालत देखाउनु विम्ब प्रयोगको उत्कृष्ट नमुना हो । अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले पनि यो कविता निकै अब्बल रहेको छ, जस्तै-

निदाएकी यशोधराजस्ती श्रीमती

र राहुलजस्ता छोराछोरीलाई त्यागेर

एउटा तनावपूर्ण सिद्धार्थजस्तै

यो अन्धकारमा

कहाँ हरायो होला ऊ ?

यस कविताशका यशोधरा जस्ती श्रीमती, राहुल जस्ता छोराछोरी र तनावपूर्ण सिद्धार्थ जस्तो प्रोफेसर शर्मा भनेर उपमा अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ । यसमा उपमेय श्रीमती, छोराछोरी र प्रोफेसर शर्मा आदिको चिनारी उपमान यशोधरा, राहुल र तनावपूर्ण सिद्धार्थसँग तुलना गरी उपमेय र उपमानका बिचमा सामञ्जस्य देखाइएको छ । यसले भाषालाई आलङ्कारिक बनाई मिठासपूर्ण बनाएको छ ।

निष्कर्ष

उपर्युक्त कविताका विभिन्न संरचक घटकहरूको विश्लेषण गर्दा यसमा मुख्य गरी विश्वविद्यालयको बौद्धिक जडताप्रति असहमति र अस्वीकृति जनाइएको पाइन्छ । विश्वविद्यालयको बौद्धिक दिवालियापन देखाउनु यसको मुख्य उद्देश्य हो । तिसौं वर्षदेखि एउटा डायरीका पानाहरूमा ज्ञानलाई जडसूत्रवादी भएर बाँधेर राख्न खोज्नु ज्ञानको प्रसारमा रोक लगाउनु हो । यस्तो कुराले नयाँ ज्ञानका ढोकाहरू बन्द गर्दछ । ज्ञान त शिक्षक र विद्यार्थीका बिचको अन्तरक्रियाबाट विकसित हुने कुरा हो । ज्ञानको दायरा एउटा सीमित डायरीमा कैद गर्न खोज्नु जडसूत्रवाद हो । त्यसैले यस कविताका माध्यमबाट कविले विद्यमान अध्यापन पद्धतिलाई नवीकरण गर्नुपर्ने कुरा अप्रत्यक्ष रूपमा औँल्याई ज्ञानको नयाँ क्षितिज उघार्नु पर्छ भन्ने भाव अप्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त गरेका छन् । यही नै यस कविताको निष्कर्ष पनि हो । कुनै एउटा घटना देखाएर विश्वविद्यालयमा हुने गरेको पठनपाठनको विकृतिलाई एउटा सानो कृतिमा आख्यानात्मक र नाटकीय ढङ्गमा अभिव्यक्त गर्न सक्नु कविको सफलता हो ।

सन्दर्भ सूची

- उप्रेती, सञ्जीव (२०६९). सिद्धान्तका कुरा. काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
- चातक, गोविन्द (सन् १९९४). नाटककी साहित्यिक संरचना. नई दिल्ली : तक्षशिला प्रकाशन ।
- ढकाल, विप्लव (२०६५). प्रोफेसर शर्माको डायरी. काठमाडौं : कालचक्र, नेपाल ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०४९). पश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग-२. ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- पियाजेट, जिन (सन् १९७१). स्ट्रक्चरलिजम, अनुवाद तथा सम्पा., लन्डन : रुट्लेज एन्ड केगन पाउल ।
- पौडेल, हेमनाथ (२०७५). प्रगतिवाद र कवितासम्बन्धी मान्यता. काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- लुइटेल्, खगेन्द्र (२०६२). कविताको संरचनात्मक विश्लेषण. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, मोहनराज (२०४८). शैली विज्ञान. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५४). शब्द रचना र वाक्य विन्यास : अभिव्यक्ति र पाठहरू. काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५५). समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।